

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
Харківський національний університет внутрішніх справ

Навчальний курс №3

Кафедра психології, соціології та педагогіки

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

з навчальної дисципліни **Юридична психологія**
обов'язкових компонент
освітньої програми першого рівня вищої освіти

за спеціальністю 081 Право
(слідча; кіберслідча)

за темою – ПСИХОЛОГІЯ ДОПИТУ

Харків -2024

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 14.08.2024 № 8

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 3
Протокол від 09.08.2024 № 8

ПОГОДЖЕНО

Секцією науково-методичної ради
з гуманітарних та соціально-
економічних дисциплін ХНУВС
Протокол від 13.08.2024 № 7

Розглянуто на засіданні кафедри педагогіки та психології (Протокол
від 08.07.2024 № 13)

Розробник:

доцент кафедри педагогіки та психології факультету № 3,
кандидат психологічних наук, доцент Оксана ЛЯСКА.

Рецензент:

ДОЦЕНКО В.В. – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри
педагогіки та психології факультету № 3 ХНУВС.

План лекції:

1. Психологія проведення допиту.
  - 1.1. Психологічні засади допиту свідка.
2. Психологія проведення одночасного допиту двох чи більше вже допитаних осіб.
3. Психологія допиту неповнолітнього

Рекомендована література

Основна:

1. Бандурка А.М., Бочарова С.П., Землянская Е.В. Юридическая психология. Х. : Титул, 2006. 680 с.
2. Основи загальної та юридичної психології: Курс лекцій. Навч. посібн. / Н.Р. Бобечко, В.П. Бойко, І.В. Жолнович, І.І. Когутич; за ред. В.Т. Нора. К.: Алерта ; ЦУ Л, 2011. 224 с.
3. Професійно-психологічна підготовка працівників слідчих підрозділів : навч. посіб. / І.В. Жданова, П.В. Макаренко, Н.Е. Мілорадова та ін. ; за заг. ред. І.В. Жданової ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. – Харків : ХНУВС, 2014. 516 с.
4. Юридична психологія : підручник / Д.О. Александров, В.Г. Андросюк, Л.І. Казміренко [та ін.] ; заг. ред. Л.І. Казміренко, Є.М. Моїсєєва. Вид. 2-е, доопр. та доп. Київ : КНТ, 2008. 352 с.
5. Юридична психологія : підручник / за заг. редакцією О.М. Бандурки; Харк. нац. ун-т внутр. справ. Харків : Майдан, 2018. 684 с.

Допоміжна

1. Бедь В. В. Юридична психологія. Київ : Каравел, 2003. 376 с.
2. Гарькавець С. О. Віктимологія : навч. посібник. Луганськ, Вид-во СХУ ім. В. Даля, 2006. 116 с.
3. Коновалова В.О., Шепітько В.Ю. Юридична психологія / НЮАУ ім. Я. Мудрого. Харків «Право», 2008. 240 с.
4. Корольчук М.С., Крайнюк В.М. Соціально-психологічне забезпечення діяльності в звичайних та екстремальних умовах : навч. посіб. для студ. вищих навч. закл. Київ : Ніка-Центр, 2006. 580 с.
5. Психологія слідчої діяльності: навчальний посібник / В.І. Андросюк, О.М. Корнєв, О.І. Кудерміна [та ін.] за заг. ред. Л.І. Казміренко. Київ : Правова єдність, 2009. 200 с.
6. Труханов Г.Л. Основы общей виктимологии : монография. Х. : Титул, 2007. 392 с.
7. Юридична психологія : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / О.Є. Самойлов, М.С. Корольчук, В.М. Корольчук, С.М. Миронець, Г.М. Ржевський. К. : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2015. 432 с.

Текст лекції

1. Психологія проведення допиту

Допит – це найпоширеніша слідча та судова дія, за допомогою якої можна отримати і перевірити докази.

Допит – це процесуальна дія, регламентований кримінальними процесуальними нормами інформаційно-психологічний процес спілкування осіб, котрі беруть в ньому участь, спрямований на отримання інформації про відомі допитуваному факти, що мають значення для встановлення істини у справі (ст. 224–227, 232, 490–491 КПК).

Допит є однією з найбільш важливих слідчих дій. На проведення допиту витрачається близько 80 % робочого часу слідчого, відведеного ним на проведення слідчих дій. Повнота і достовірність отриманої інформації залежить не лише від дотримання встановлених процесуальних правил, але й від усвідомленості слідчого в психологічних механізмах формування образних уявлень і їх реконструкцій.

Оскільки допит здійснюється під час безпосереднього спілкування з

конкретною особою, основне значення тут має *пізнавальна та комунікативна діяльність* слідчого.

Допит за психологічними критеріями змістовної та динамічної сторін має певні загальні характеристики.

1. Допит будується поетапно:

- 1) попереднє вивчення та аналіз обставин злочину;
- 2) психологічна підготовка до допиту;
- 3) виконання процедури суто допиту (допитування);
- 4) фіксація ходу та результатів допиту;
- 5) аналіз та оцінка результатів допиту.

Із вказаних етапів перший та останній виконуються поза контактом із допитуваним, другий та четвертий є частково контактними.

2. Ефективність допиту залежить значною мірою від ретельності попереднього вивчення особистості допитуваного. Слідчому необхідно одержати інформацію про його життєвий шлях, професію, освіту, соціальний статус, умови роботи, спосіб життя, типові форми поведінки, зацікавлення та уподобання, психологічні властивості та якості, ставлення до злочину тощо. Безпосередньо під час допиту пізнається рівень загальної культури та розпитку допитуваного, особливості його мови, міміки та пантоміміки, психологічні реакції, готовність до співробітництва або ж негативне ставлення до слідства. Оскільки в процесі допиту відбувається не тільки збір інформації, але й психологічний вплив, є можливість визначити схильність особи до навіюваності, комунікативність, загальну тривожність та агресивність тощо.

Основними методами одержання зазначеної інформації є:

- безпосереднє та опосередковане (за допомогою інших осіб) спостереження;
  - бесіда;
  - аналіз дій і поведінки під час вчинення злочину та у звичайних умовах життєдіяльності;
  - метод експертних оцінок, тобто одержання інформації від обізнаних осіб;
  - психологічний експеримент вивчення поведінки допитуваного у спеціально створених умовах.

3. Необхідність установлення психологічного контакту, розвитку комунікативної взаємодії. Орієнтація щодо можливості встановлення психологічного контакту відбувається, насамперед, за допомогою своєрідних (особливо позамовних) ознак у поведінці допитуваного. Спеціалісти розрізняють два їх типи: пускові (ті, що породжують контакт) та корегувальні (ті, що змінюють характер комунікації).

За допомогою невербальних ознак можна зробити висновок про актуальний емоційний стан допитуваного: здивування – очі широко розкриті, брови підняті вгору, рот напіввідкритий; страх – очі та брови, як при здивуванні, губи міцно стулені, щелепи стиснуті; сором – пальці знаходяться біля губ, зібрані пучкою; самопідбадьорювання – пальці рук переплетені; збентеження, зніяковілість – пошкрябування й потирання шкіри пальцями,

маніпулювання предметами; схвильованість – закушування губ, похитування головою, відкидання волосся, вовтуження на сидінні тощо.

З метою вивчення особистості допитуваного, встановлення та підтримання з ним психологічного контакту Л. Б. Філоновим було запропоновано методику контактної взаємодії, що передбачає послідовне проходження наступних шести стадій:

1. Накопичення згоди.
2. Пошук спільних або подібних зацікавлень.
3. Визначення принципів та якостей, що пропонуються для спілкування.
4. Виявлення якостей, небезпечних для спілкування.
5. Індивідуальний вплив та адаптація до партнера.
6. Напрацювання спільних правил взаємодії.

Першій стадії – накопичення згоди – притаманні функції зняття психологічних бар'єрів та напруженості. Реалізація цих функцій забезпечується такими прийомами: «прочитування стану» – допитуваному повідомляється про переживання на основі сприймання невербальних ознак (тремтіння, потіння, почервоніння, заїкання); «співвіднесення запитань» – допитуваному ставлять тільки ті запитання, що передбачають стверджувальні відповіді, згоду. Інформативними щодо успіху в реалізації цієї стадії є скорочення пауз після поставлених запитань, зменшення односкладових («так», «ні») та реактивних відповідей, збільшення кількості висловлення власних думок, пояснень та доповнень.

Функціями другої стадії – пошук спільних або подібних зацікавлень – є формування стану задоволення спілкуванням, створення єдиного психологічного та інформаційного поля. Тут використовуються прийоми: «перерва» (цікава бесіда на загальні теми довільно переривається ініціатором); «демонстрація зацікавлення»; «деталізація цікавості» до окремих суджень; «проблема» – повідомлення слідчим інформації про проблему з метою почути від контактера можливі варіанти її вирішення; «переключення» – повідомлення про інші проблеми для розширення поля позитивних емоцій. Показниками успішності даної стадії може бути поява у контактуючих спільного лексиону; спогадів із кола питань, що обговорюються; знаходження взаємоприйнятних тем для обговорення.

На третій стадії – визначення принципів та якостей, що пропонуються для спілкування, – відбувається обмін інформацією про індивідуальні принципи та цінності контактерів; усвідомлення очікувань партнера по спілкуванню; формування готовності до прийняття його якостей (почуття гумору, погляди та цінності). На цій стадії застосовуються такі прийоми: «підбиття підсумків» – періодичне узагальнення предмету бесіди; «подібність думок» – спеціальні висловлювання щодо ідентичності розуміння чогось; «солідаризація» – висловлювання про ідентичність дій та способів вирішення проблеми; «виправдовування очікувань» – вислови-підтвердження щодо очікуваної відповіді або дії. Показниками успішності є визначення власних якостей та особливостей; повторення певних циклів висловів типу «відверто кажучи», «скажу щиро, що ...»; повідомлення партнера про власні пріоритети («звичайно, я...», «я б зробив...», «я

звик...» тощо).

Четверта стадія – виявлення якостей, небезпечних для спілкування – виконує функції встановлення якостей, які партнер приховує, оцінювання їх значущості; розуміння ситуацій, коли ці якості можуть виявитися. На цій стадії використовуються прийоми: «пропонування дискусії» – стимулювання обговорення негативних якостей особистості; «висловлювання сумнівів» – недовіра до деяких повідомлень партнера по спілкуванню; «зіставлення протиріч» – свідомий пошук та акцентування уваги на суперечливості наданої інформації; «добудовування» – стимулювання до підбиття підсумків, узагальнення того, що не домовлено; «очікування» – партнера інформують щодо висловлювань, які мають протиріччя, але без належного висновку. На успішність проходження стадії вказують випереджуючі заперечення типу: «Ви думаєте, що я...», «Ви хочете сказати...»; намагання створити дискусійну або суперечливу ситуацію, «поставити всі крапки над «і».

Функціональним змістом п'ятої стадії – індивідуальний вплив та адаптація до партнера – є корекція поведінки партнера щодо небезпечних та негативних якостей; реалізація синхронної комунікативної поведінки, спільний самоконтроль. На цій стадії застосовуються такі прийоми: «підказка» – якщо спостерігається складність вибору партнера: «Я б на вашому місці...», «Краще, якби ви...»; «акцентування дій» – коли спеціально підкреслюються дії, що суперечать досягненню спільної мети; «превентивні дії» – намагання пом'якшити ситуацію за небезпеки прояву негативної реакції: «Ви не ображайтесь, але я скажу...», «Ви не гнівайтесь, але я повинен...»; «вказування на небажану властивість» – «Незважаючи на ваше нетерпіння...», «Враховуючи вашу запальність, я все ж таки повинен...»; «акцептування бажаності співробітництва» – підкреслювання можливості спільних дій: «Оскільки ми обидва розуміємо...», «Враховуючи, що ми можемо разом вирішити питання...». Показниками успішності реалізації цієї стадії слід вважати ефект «бумеранга»: визнання правомірності дій партнера; пропозиція вирішувати питання так, як це пропонує партнер по спілкуванню.

На шостій стадії контакту – вироблення спільних правил взаємодії – відбувається побудова довірливих стосунків. Застосовуються наступні прийоми: «звертання за порадою»; «пропозиція вирішити проблему разом»; «визначення наявності боротьби мотивів» – актуалізація протиріч мотивів поведінки партнера по спілкуванню для спільного опрацювання визначеної програми. Показниками успішності реалізації стадії виступають підкреслювання спільності рішень, цілей тощо; інформування партнера про наступні дії висловлюваннями типу «Як ми вирішили,...», «Як ми домовилися,...».

4. Необхідність подолання опору зацікавлених у неефективності кримінального провадження осіб (переважно підозрюваних та звинувачених), які відмовляються свідчити або дають свідомо неправдиві чи обмежено правдиві свідчення.

Така ситуація зумовлюється, насамперед, специфічними емоційними станами цих осіб:

- страх втратити волю, звичний спосіб життя, можливість опинитися серед злочинців;
- тривога, страх розплати, наступного покарання, що викликають депресію, погіршення самоконтролю, пригнічення психіки;
- побоювання помсти з боку співучасників;
- агресія, ворожість до працівників органів досудового слідства або інших уповноважених осіб, свідків, потерпілих, інших сторін кримінального провадження.

Разом із тим можна виділити низку емоційних станів, різною мірою сприятливих для кримінального провадження:

- невизначеність, коли допитуваний не має можливості передбачити ситуацію, керувати нею;
- страх, що про негідну поведінку дізнаються рідні, близькі, сусіди, співробітники;
- щире каяття та жаль про вчинене.

5. П'ята характеристика допиту полягає в тому, що за наявності свідомої протидії допитуваного виникає необхідність у варіюванні умов проведення допиту та застосуванні сукупності методів і засобів психологічного впливу.

Припустимим методом психологічного впливу є, насамперед, переконання – логічне обґрунтування думок, виражена аргументація своєї позиції. Оскільки ситуація допиту має емоційно насичений характер, це полегшує застосування навіювання – впливу, побудованого на переживанні сильних емоційних станів, що знижують критичність сприйняття та оцінювання. Не звертаючись тут до численних і тривалих наукових дискусій про припустимість чи неприпустимість впливу на процесуальну особу через підсвідомість, зазначимо, що для реалізації навіювання неприпустимий обман, тобто активна дія, пов'язана з повідомленням неправдивої інформації або з перекручуванням істини. Однак дезорієнтація можлива і необхідна, оскільки вона не є викривленням фактів, а лише своєрідним використанням достовірної інформації у психологічно насиченій ситуації допиту, коли достовірні факти можуть набути в очах допитуваного особливого значення та суб'єктивно свідчити про більшу, ніж насправді, поінформованість слідчого про взаємозв'язок подій у справі.

Виходячи із засобів одержання і доказового значення, інформація поділяється на три групи:

- 1) відомості, одержані процесуальним шляхом, що мають доказове значення та закріплені у відповідній документації;
- 2) відомості, одержані непроцесуальним шляхом (бесіди, телефонні запити тощо), що стосуються переважно допитуваного;
- 3) інформація, одержана у ході проведення оперативних заходів.

Інформація першого виду може бути повідомлена будь-яким способом: її можна продемонструвати, назвати її джерело, сповістити під час допиту і, нарешті, лише згадати про неї в бесіді. Інформація другого виду може бути реалізована як шляхом ознайомлення з нею допитуваного, так і згадуванням у процесі допиту. Реалізація інформації третього виду можлива тільки у вигляді

окремих реплік, натяків, зауважень тощо (наприклад, повідомлення допитуваному окремих другорядних деталей його життя, зв'язків; демонстрація справжніх документів, фотографій, що не стосуються справи, але характеризують його).

Крім інформаційних, для подолання опору зацікавлених осіб можуть бути застосовані різноманітні засоби психологічного впливу, причому реалізуючи засіб, необхідно уважно за ними спостерігати та ретельно фіксувати їх емоційні, мімічні, інші невербальні прояви. Це дозволяє гнучко варіювати тактику допиту, забезпечуючи бажану регуляцію стану допитуваного і динаміку спілкування. Наприклад, якщо при з'ясуванні певного питання слідчий спостерігає розгубленість, тривогу, почервоніння шкіри обличчя та посилене потовиділення, доцільно більш докладно зупинитися саме на цьому, конкретизувати одержану інформацію.

Виділяють наступні **засоби психологічного впливу**:

1. *«Використання психологічних особливостей особистості допитуваного»* – сутність прийому полягає в урахуванні слідчим як на етапі встановлення контакту, так і безпосередньо під час допиту відомостей про характерологічні риси допитуваного, його домагання, самооцінку, систему його стосунків у сімейно-побутовій та професійній сферах, домінуючі мотиви поведінки тощо. Наприклад, якщо допитуваний має хворобливе самолюбство та перебільшений рівень домагань, під час допиту доцільно показати реальну можливість слідства одержати потрібні відомості від іншої особи, що значною мірою знижує його цінність як джерела інформації і зачіпає самолюбство.

2. *«Використання або створення стану емоційної напруженості»* – прийом базується на тому, що в стані емоційної напруженості в особи суттєво знижується здатність здійснювати свідомий контроль за змістом мовних повідомлень та своєю поведінкою. Так, якщо допитуваний відмовляється від дачі показань або дає неправдиві свідчення, перебуваючи при цьому в спокійному, врівноваженому стані, буде доцільно шляхом повідомлення певної інформації (повідомлення про затримку співучасника, висновків експертизи, пред'явлення речових доказів тощо) викликати у нього емоційну напруженість, відчуття дискомфорту.

3. Близьким до попереднього є прийом *«використання ефекту раптовості»* – його сутність полягає в несподіваній для допитуваного появі фактів та обставин, що доводять неправдивість його свідчень. Цей прийом не зводиться до емоційної напруженості, оскільки раптово подана інформація може мати переконливий вплив і на раціональну сферу особистості, схиляючи допитуваного до усвідомленої необхідності давати правдиві показання. Наприклад, свідчення несподіваного для допитуваного свідка мають, як правило, безсумнівний переконливий вплив. Разом із тим, раптова інформація здатна у частини емоційно рухливих, збуджуваних допитуваних викликати і стан емоційної напруженості.

4. *«Припущення легенди»* – реалізація цього прийому полягає у створенні в процесуальних межах таких умов, що видаються допитуваному природними. Наприклад, він одержує можливість ознайомитися з паперами, що знаходяться на столі слідчого, в момент «вимушеної» його відсутності в кабінеті; «випадково» залишається віч-на-віч зі співучасниками. Ефективним може бути розміщення у кабінеті слідчого речей та предметів, тотожних тим, які фігурують

у справі як розшукувані.

5. *«Вільна розповідь»* – допитуваному надається можливість у розповідній формі, докладно, без обмежень часу та деталізуючих запитань викласти свій варіант послідовності подій. Протягом розповіді слідчий, або інша уповноважена особа аналізує інформацію, відшукуючи протиріччя, на які в подальшому спрямовує допит. У цьому випадку досить інформативними є обмовки, паузи, повтори, які робить допитуваний.

6. *«Максимальна деталізація свідчень»* – своєрідне доповнення та продовження попереднього прийому. Справа в тому, що людині дуже складно обмірковувати неправдиві свідчення до найдрібніших деталей. Слідчий, ставлячи допитуваному перелік запитань щодо подробиць певного факту, примушує його самостійно встановити протиріччя у власних показаннях. Наприклад, якщо допитуваний стверджує, що в певний час він був у кінотеатрі, то слідчий уточнює, який фільм він дивився, на якому місці сидів, чи зберігся квиток, як після сеансу дістався додому тощо, при цьому доходячи висновку про достовірність чи недостовірність його алібі. Застосовуючи прийом, слід враховувати, що інформативними показниками можливої неправдивості свідчень можуть бути, з одного боку, докладні відповіді на всі без винятку запитання слідчого, а з іншого – цілковита неможливість відповісти на ці запитання, оскільки, виходячи із загальних особливостей запам'ятовування, людина здатна пригадати приблизно 60 % інформації.

7. *«Послідовність пред'явлення доказів»* – прийом використовується в тому випадку, коли слідчий має декілька доказів різної значущості, що спростовують свідчення допитуваного. Наприклад, якщо у розпорядженні слідчого є знаряддя вбивства, деякі вкрадені й вилучені під час обшуку речі, негативна характеристика з місця роботи, слідові відбитки взуття на місці злочину, то, враховуючи, що ефективність використання прийому збільшується з пред'явленням доказів у міру зростання їхньої значущості, їх доцільно наводити у такій послідовності: негативна характеристика – слідові відбитки – вкрадені речі – знаряддя вбивства.

8. *«Пред'явлення контрдоказів»* – прийом передбачає спростування кожного неправдивого свідчення конкретним доказом. Так, заперечення присутності на місці злочину відразу ж спростовується висновком експертизи про залишені відбитки пальців; наступне свідчення про знаходження в певний час у певному місці спростовується відповідними повідомленнями свідків. Слідча практика доводить, що декілька таких послідовних спростувань припиняють опір звинуваченого.

9. *«Поєднання форсованого (прискореного) та уповільненого темпів допиту»* – дія прийому оснований на тому, що інтенсивний темп не дозволяє допитуваному ретельно обмірковувати варіанти відповідей і концентрувати увагу на деталях, що викривають неправдивість свідчень. Підвищує ефективність прийому зміна темпу: малозначущі запитання задаються повільно, з великими паузами, чим створюється відчуття спокою, монотонії, навіть нудьги, викривальні – у прискореному темпі. Внаслідок цього створюються передумови для підвищення

емоційної напруженості: нав'язаний темп бесіди порушує індивідуальну ритміку допитуваного, виникає негативне збудження у корі великих півкуль, бурхливо розвивається втома нервових центрів, знижується свідомий самоконтроль за поведінкою, мовою тощо.

Окрім зазначених, як допоміжні для подолання протиборства допитуваного можна рекомендувати також використовувати неспецифічні для процесуальної діяльності, загальноновживані в будь-якому спілкуванні прийоми:

а) асоціація за суміжністю – демонстрування місця події або його фотографії асоціює спогади про власні дії та переживання;

б) схожість-подібність – демонстрування речей, об'єктів, що безпосередньо не стосуються справи, але ізоморфні (подібні, схожі) справжнім, також збуджує аналогічні (на момент події) переживання;

в) контрастність демонстрування чи бесіда про контрастні властивості предметів, явищ, подій (наприклад, здоров'я – хвороба; модельне взуття – чоботи тощо);

г) перифраза – повторення своїми (тобто іншими) словами проблемної, неправдивої, спірної інформації про подію;

д) демонстрація «незаповненості» – акцентування, підкреслювання розірваних зв'язків у розповіді, «білих плям» у версії події тощо;

е) інерція – створення настрою максимальної захопленості бесідою на сторонні теми, а потім – раптове запитання стосовно справи.

Таким чином, *допит* – це складний акт комунікативної взаємодії, за якої професійна майстерність слідчого значною мірою зумовлена не тільки рівнем його професійної підготовки та досвідом роботи, але й наявністю певних психологічних здібностей до цього виду діяльності.

1.1. Психологічні засади допиту свідка

Свідком по кримінальній провадженні може бути будь-яка особа, якій відомі будь-які обставини справи, якщо вона при цьому не є заінтересованою в кінцевому результаті справи як учасник процесу: потерпілий, підозрюваний, обвинувачений чи підсудний. Будь-який громадянин України, якщо він став очевидцем розслідуваної події, незалежно від його становища, може бути допитаний в якості свідка. Вік свідка не обмежений. Діти також можуть бути допитані як свідки, якщо завдяки свого розвитку правильно сприймали обставини, які мають значення до справи. Свідок є основним джерелом інформації, яку можна отримати при його допиті про обставини, що підлягають встановленню в даній справі, зокрема про факти, які характеризують особу обвинуваченого, підозрюваного і потерпілого, і його взаємовідносин з ними

Свідок описує не саму подію, а образ дійсності, що зберігся в його пам'яті, який може не збігатися в деталях з реальною подією. Тому свідки, що спостерігали ті ж самі події, описують його по-різному. Крім того, експериментами психологів установлене, що людина запам'ятовує значно більше, чим потім відтворює у формі показань або розповіді. Дослідження показали, що існує постійна невідповідність між інформацією про злочин, добуто в результаті допиту, і тієї, яка залишається незатребуваною в пам'яті допитуваного.

У слідчій роботі доводиться зустрічатися з наступною особливістю пам'яті допитуваних: вона добре втримує факти, пов'язані з мотивами поведінки й інтересами запам'ятовувального. Усе інше порівняно легко забувається. Якісні й кількісні характеристики відтворення в пам'яті визначаються рівнем її розвитку, психічним станом допитуваного: його грамотністю й інтелектом, обстановкою й тактикою проведення допиту і т.п.

А.Ф.Коні дав наступну характеристику впливу темпераменту на показання свідків із приводу того самого події.

Трамвай наїхав на жінку, що переходила через рейки й заподіяв їй тяжкі ушкодження або, можливо, саму смерть – внаслідок того, що вона не звернула уваги на попереджувальний дзвінок. Сангвінік, хвилюючись, скаже: «Це була жахлива картина – пролунав надривний душу лемент, - хлинула кров, - мені почувся навіть тріск зламаних костей, ця картина стоїть перед моїми очами, переслідує мене, хвилюючи й тривожачи». Меланхолік скаже: «При мені вагон трамвая роздавив нещасну жінку; і от людська доля: можливо, вона поспішала до люблячого чоловіка, до улюблених дітей, під сімейний дах — і все розбите, знищене, - залишилися сльози й скорбота про безповоротну втрату, - і картина осиротілої родини з болем виникає в моїй душі». Холерик, обурюючись, скаже: «Роздавили жінку! Я давно говорив, що міське керування недбале у виконанні своїх обов'язків: чи можна доручати керування трамваем таким вагоноводам, які не вміють вчасно нажати дзвінок і попередити тим неухважного або тугого на вухо перехожого. І от результат. Судити треба за ці недогляди, і строго судити». А флегматик розповість так: «Їхав я на візнику й бачу: стоїть трамвай, близько нього юрба народу, щось дивляться; я підвівся й бачу – лежить якась жінка поперек рейок, - імовірно, наїхали й роздавили. Я сіл на своє місце й сказав візникові: «Пішов скоріше».

Психологічного підходу вимагає й рішення питання про час проведення допиту. Враховуючи існуючий в кожній людині процес забування, свідки й потерпілі повинні бути допитані якомога швидше після порушення кримінальної справи. Однак і тут є деякі виключення із загального правила. Якщо зроблений злочин довів потерпілого (а в деяких випадках і свідків) до стану сильного потрясіння, хвилювання, то слід уважатися з тим, що в цей момент можуть бути забуті істотні для справи обставини. Тому в таких випадках (особливо при розслідуванні розбійних нападів, згвалтувань, хуліганств) після одержання при допиті самих необхідних для розшуку й затримки злочинця відомостей доцільно ще раз, більш докладно, допитати потерпілих і свідків. Слід також урахувати відоме в психології явище ремінісценції – поліпшення повторного відтворення. Тому свідків, потерпілих, чий показання можуть мати особливо важливе значення, бажане допитати вдруге.

Відомо, що звичайно свідки й потерпілі для допиту викликаються повісткою. У той же час іноді психологічно більш оправдано запрошувати їх по телефону, що заздалегідь сприяє встановленню психологічного контакту, знімає зайва напруга в допитуваних. За встановленим правилом дорослі свідки, потерпілі допитуються в службовім приміщенні міліції або прокуратури. Однак

в окремих випадках, коли свідки, потерпілі забули важливі обставини події злочину, буває доцільно провести їх допит на місці події. При цьому процес спогадів, що проходить по системі асоціацій, стає більш продуктивним.

Нерідко слідчі запрошують одночасно декількох свідків і потерпілих по одному справі на той самий година, вважаючи, що такий метод більш раціональний, дозволяє не витрачати часу на очікування у випадку запізнення допитуваних. Із психологічної точки зору такий підхід є помилковим. У коридорі в кабінеті слідчого, зустрічаються свідки, потерпілі, між ними відбувається обмін інформацією; вони неминуче виявляють один на одного певний вплив, що вселяє, що в остаточному підсумку може привести до дачі помилкових показань. Успішність допиту в значній мірі залежить і від обстановки, у якій він проходить. Найважливішим правилом є допит «віч-на-віч», без присутності в кабінеті слідчого сторонніх осіб. Це особливо важливо при допиті потерпілих по справах про зґвалтування, зараження венеричною хворобою. Тут поняття «лікарська таємниця» і «слідча таємниця» стають майже рівнозначними. Бажане, щоб ніщо не відволікало увагу допитуваного, щоб слідчому не заважали телефонні розмови, бесіди зі співробітниками, що заходять у кабінет.

Істотне психологічне значення має поведінка слідчого на допиті. Зовнішній вигляд слідчого (акуратність, його спокій, упевненість, увічливий, уважний тон, доброзичливість, зацікавленість) усе це є необхідною умовою для встановлення психологічного контакту, сприяє готовності свідка, потерпілого дати повні й правдиві показання. У випадку, якщо потерпілий, свідки в момент початку допиту перебувають у помітно схвильованім стані, бажане почати бесіду на відвернені теми, щоб потім уже перейти до допиту по суті. Навіть у випадку появи сумнівів у відповідності показань свідків, що потерпіли по обставинам справи, не слід квапитися, відкрито показувати своєї недовіри. Поважність і довіра стосовно показань свідків і потерпілих повинні бути обов'язковим правилом для слідчого.

У процесі допиту свідків і потерпілих слідчому доводиться оцінювати особливості сприйняття, запам'ятовування різних явищ, пов'язаних з подією злочину. Для такої оцінки необхідно уявляти психологічний механізм сприйняття цих явищ, знати, які психологічні закономірності лежать у його основі. Дуже часто виникає потреба оцінки показань свідків, потерпілих щодо часу якої-небудь події. Розглянемо ті основні психологічні закономірності, які визначають сприйняття людиною явищ у часі. Багато злочинів є швидкоплинними (наприклад, порушення правил безпеки руху, убивства, порушення правил техніки безпеки й ін.). Швидкоплинні події звичайно сприймаються людьми менш повно. Тому при розслідуванні таких справ необхідно прагнути встановити можливо більше число свідків, особливо ретельно зіставляти їхні показання з іншими наявними доказами.

Існують три основні способи сприйняття часу: хронометричний, хроногностичний і хронологічний. У першому випадку час якої-небудь події або його тривалість сприймається людиною за допомогою спеціальних приладів, засобів (наприклад годин, повідомлень про час по телебаченню, радіо). Так,

якщо очевидець, говорячи про час спостережуваного їм розбійний напад, посилається на те, що в момент злочину або відразу ж після нього він подивився на годинник, те його показання дуже точно відбивають час події злочину. Хрогнозія – це безпосереднє (за допомогою органів почуттів) переживання людиною часу якої-небудь події, його тривалості. Наприклад, свідок хуліганських дій говорить, що вони тривали приблизно протягом години, але він при цьому не дивився на годинник. Природно, що такий спосіб сприйняття часу є значно менш точним. Хронологічний – це такий спосіб сприйняття часу, коли людей судить про час події в порівнянні з іншими відомими йому подіями. Так, свідок не може згадати, коли він востаннє бачив обвинувачуваного, але затверджує, що це було « на початку місяця», «перед святами» і т.п. При допиті свідків, що потерпіли про час події необхідно з'ясувати, яким зі способів допитувані визначають цей час.

Значна частина показань свідків, потерпілих буває заснована на зорових сприйняттях. При допиті в таких випадках слід уточнити, з якої відстані, при яких умовах висвітлення спостерігалася подія злочину, яке становища зори допитуваного. У ряді випадків потрібно враховувати можливості адаптації око до темряви або світла. Найчастіше виникає питання про колір побачених предметів. При розбіжності показань потрібно пам'ятати, що приблизно 10% чоловіків страждають тими або іншими дефектами кольоросприйняття. Неповнолітні, а часом і дорослі люди не знають правильних найменувань деяких кольорних ознак, плутають їх. От чому при допитах корисно користуватися спеціальними таблицями й шкалами квітів або проводити судово-психологічну експертизу.

При допиті свідків і потерпілих в окремих випадках доводиться оцінювати їх слухові сприйняття. У таких ситуаціях потрібно враховувати вік допитуваних, оскільки в літньому віці в людей знижується чутливість до високих тонів. Звукова чутливість зв'язана також із професією людини. Так, автомеханік по звуку може визначити стан роботи двигунів, музиканти розрізняють більший діапазон звуків, чому люди інших професій. У рідких випадках слідчому буває необхідно оцінити температурні, болючі, нюхові відчуття, сприйняття свідків і потерпілих. При оцінці в показаннях свідків і потерпілих про їхні відчуття й сприйняттях слід ураховувати явище адаптації. Адаптація – ця зміна чутливості під впливом пристосовності органів почуттів до діючого подразника (наприклад, у темряві чутливість ока зростає в багато разів). Вуха людини адаптується до звуку й тиші так само, як око до світла й темряви. Високий рівень адаптації характерний для нюху. Так, при поступовій концентрації якого-небудь запаху в приміщенні людей може його не відчувати. Необхідно мати на увазі також стан, у якому перебував свідок і особливо потерпілий у момент злочину. Зазіхання, спрямоване на потерпілого, викликає в нього сильні емоційні реакції, розгубленість, потрясіння, страх. При таких психічних станах людей нерідко повільно розуміє, гірше бачить і чує. Усе це погіршує сприйняття й найчастіше позначається на показаннях, які можуть бути менш точні й навіть помилкові й у цих випадках краще провести судово-психологічну експертизу.

Більшість свідків і потерпілих у кримінальному процесі дають об'єктивні, правдиві показання. У той же час на практиці зустрічаються випадки помилкових і навіть неправдивих свідчень свідків і потерпілих. Багато з таких помилкових показань бувають обумовлені тими або іншими особливостями психічної діяльності людини (наприклад, помилки в сприйнятті, запам'ятовуванні, збереженні сприйнятого, відтворенні, наслідку, що вселяє впливу). Помилки або неправдиві свідчення можуть бути викликані станами страху, хвилювання, розгубленості, пригніченості, бажанням зм'якшити долю близької людини, прагненням сховати свою власна непорядна поведінка й т.п. Виявлення всіх цих помилок, неправдивих свідчень вимагає глибокого психологічного аналізу.

Однак необхідність застосування психологічного аналізу далеко не вичерпується виявленням помилкових і неправдивих свідчень. Процес одержання будь-яких показань свідків і потерпілих, їхній аналіз, оцінка обов'язково припускають знання психології, уміле використання психологічних закономірностей. Інакше кажучи, ефективність допиту свідків, як і потерпілих, залежить від глибини розуміння психологічних особливостей цих показань.

У повсякденній житті люди, які пізніше стають свідками, перебувають у певних відносинах до цих подій і його учасникам, і від їхніх відносин, об'єктивної й суб'єктивної позиції залежать характер поведінки на наслідку й суді, точність, повнота й доброякісність їх показань.

З урахуванням позиції свідка і його відносини до виконання обов'язків свідка юридична теорія й практика виділяють різні категорії свідків: зацікавлених у справі й незацікавлених, сумлінних і несумлінних, а показання, що даються ними, кваліфікують як неправильні або правдиві.

Слід нагадати про неприпустимість поспішного й спрощеного погляду, згідно з яким зацікавлені свідки свідомо вважаються несумлінними (і навпаки), а показання їх передбачаються неправильними або правдивими. Так, потерпілий, безсумнівно, належить до осіб, зацікавлених наприкінці справи, як тільки злочином йому нанесений фізичний, матеріальний або моральна шкода. Однак відомо, що потерпілі в рідких випадках несумлінно виконують свої цивільні обов'язки й дають неправильні показання. І навпроти, трапляється, що свідок, особисті інтереси якого зовсім не були порушені зробленим діянням і якого, видалося б, ніщо не спонукає до дачі неправдивих свідчень, проте за різними мотивами приховує від слідчого важливі обставини, псує на допиті дійсний стан речей.

Тому в процесі розслідування наведений розподіл свідків на зацікавлених і незацікавлених й тим більше на сумлінних і несумлінних має суцільно попередній і орієнтовний характер. Більш обґрунтованим це стає на завершальних стадіях процесу при заключній оцінці всієї сукупності зібраних у справі доказів. А в ході наслідку (особливо попереднього розслідування) такий підхід до свідків і їх показань чреватий негативними наслідками, проявом упередженості, тенденційності, необ'єктивності. Справа в тому, що в процесі розслідування слідчий доводить не заздалегідь сформульовану тезу, а повинен прагнути до відшукування істини в справі й саме в цьому полягає його професійний обов'язок.

Тому для нього не може бути «бажаних» показань певного змісту. «Бажаним» є одержання правдивих показань, якими б вони не були за своїм змістом.

2. Психологія проведення одночасного допиту двох чи більше вже допитаних осіб

Одночасний допит двох чи більше вже допитаних осіб – це слідча дія, що проводиться відповідно до ч. 9 ст. 224 КПК, змістом якої є одночасний допит двох осіб для усунення істотних протиріч.

Підставою для проведення такої слідчої дії є наявність в їх свідченнях суперечностей щодо одних і тих же обставин. Це є різновид допиту, який, як правило, пов'язаний з гострою конфліктною ситуацією і високою емоційною напруженістю, динамічністю.

Роль слідчого при цьому вельми складна і важлива. Ця слідча дія повинна бути добре підготовлена. Слідчий повинен мати певні критерії досягнення істини, ґрунтуючись на всій сукупності наявних доказів. У цій напруженій конфліктній ситуації слідчий повинен зберігати психічну стійкість, врівноваженість, спокій. Основна мета цієї слідчої дії – це викриття особи, яка протидіє слідству, надає помилкові свідчення. Не завжди особи під час її проведення надають свідомо помилкові свідчення – це може бути помилка одного з допитуваних. В даному випадку головне завдання слідчого – ліквідувати цю помилку, не посилювати її. Причиною суперечностей можуть бути свідомо помилкові свідчення одного або декількох учасників. Мотивами явної брехні можуть бути: прагнення уникнути кримінальної відповідальності або пом'якшити її, небажання видати співучасників, родинні відчуття, боязнь помсти, підкуп, сором, відчуття товариськості, що помилково розуміється, неприязні стосунки між її учасниками як продовження давнього конфлікту.

Суперечності у свідченнях можуть бути викликані рольовими позиціями учасників, відмінностями у статусі: водій – патрульний поліцейський; дільничний – хуліган і ін.

До чинників ефективності такої слідчої дії відноситься і її планування. У плані слід врахувати різні позиції учасників, їх особистісні особливості, передбачити різні варіанти її проведення, максимальне і мінімальне число епізодів, які будуть розглянуті при цьому, першочерговість питань учасникам, а також додаткові питання.

Сила вказаної слідчої дії полягає також в «ефекті присутності» (свідчення надаються не тільки у присутності слідчого, але й іншої людини, з якою допитуваний, як правило, знайомий). Такі свідчення більше вражають, ніж ті ж свідчення, що раніше були надані слідчому. Під час проведення цієї слідчої дії використовуються ті самі тактичні прийоми, які ефективні на допиті.

Високі вимоги ставляться не тільки до психічного стану слідчого, його активності, витримки, але й до уваги. Доцільно при цьому використовувати фіксуєчу техніку або протоколіста, іншого співробітника.

При проведенні допиту «віч на віч» рекомендуються такі прийоми:

- супровід спілкування пред'явленням доказів,
- маскування цілей,
- раптовість проведення,

- приховання поінформованості слідчого про ті чи інші обставини.

Ефективність допиту «віч-на-віч» як цілісної слідчої дії залежить від певних чинників, до яких належать:

1) Підготовленість проведення.

2) Раптовість проведення.

Допит «віч-на-віч» для звинуваченого або особи, яка дає неправдиві свідчення, має бути несподіваним. Ефект раптовості та емоційної напруженості позбавить їх можливості ретельно обмірковувати лінію своєї поведінки, зосередитися та обрати результативні засоби впливу на сумлінних учасників. Слідча дія буде найбільш ефективною, якщо раптовою буде сама поява іншого (або інших) учасників.

3) Несподіваність інформації, що повідомляється.

Цей чинник за своїм впливом дуже близький до по-переднього, однак характеризує змістовний аспект інформації, що повідомляється слідчим або сумлінним учасником допиту;

4) Упевненість викладення фактів та сила морально-психологічного впливу особи, яка їх повідомляє.

При підготовці слідчої дії слідчий повинен переконатися в тому, що сумлінний учасник перебуває в такому психологічному стані, який дозволить йому викласти важливу інформацію впевнено, логічно й переконливо і не потрапити під можливий вплив іншого учасника, а його моральна позиція сповнена високої громадянськості.

5) Врахування сутності стосунків, що існували між учасниками допиту «віч на віч» раніше.

Ефективність зменшується, коли добросовісний її учасник раніше перебував або перебуває досі в залежності від іншої сторони. Така залежність може бути як прямою (службова, суспільна, родинна та ін.), так і опосередкованою (конфліктуючі нації, конфліктуючі конфесії), тому призначенню допиту мають передувати ретельний аналіз усіх умов, прогнозування ситуацій, що можуть виникнути, та висновок щодо її необхідності.

6) Вольові якості та психологічна активність слідчого.

Слідчий не є пасивним учасником допиту «віч-на-віч», простим реєстратором того, що відбувається. Важливо, щоб слідчий створював необхідний психологічний фон допиту або підтримував емоційні стани, сприятливі для усвідомленого, цілеспрямованого контролю за спілкуванням, не дозволяв погроз фізичного або психологічного насильства.

3. Психологія допиту неповнолітніх

Допит малолітньої або неповнолітньої особи проводиться згідно чинного законодавства ст. 226-227 КПК України.

Найраніший вік дітей, які можуть брати участь в судових і слідчих діях, це 2–3 роки. У слідчій практиці, а також у практиці судово-психологічної експертизи відомі випадки допиту дітей цієї вікової групи. У переважній більшості випадків малолітні (дошкільники і молодші школярі) допитуються у справах про насильницькі злочини: вбивства, нанесення тілесних ушкоджень, зґвалтування,

здійснення розпусних дій (у двох останніх випадках переважно як потерпілі); значно рідше у справах про грабежі, розбої і ін. За правильної організації і проведення допитів малолітніх свідків і потерпілих від них можуть бути отримані цілком надійні, достатньо повні і точні свідчення. Все різноманіття інформації про обставини, з приводу яких допитуються діти, можна розділити на три основні категорії:

1) інформація про матеріальні об'єкти дійсності та їх властивості; повідомлення про ці об'єкти припускає їх безпосереднє чуттєве віддзеркалення, створення і збереження їх образів, словесний опис, зіставлення і пізнавання образів під час допиту або інших слідчих дій (зовнішні ознаки предметів, рухи та дії і т. п.);

2) відомості, сприйняті дітьми у словесній формі (вислів, повідомлення); ступінь відповідності слухового образу реальному явищу залежить від ступеня розуміння почутого;

3) інформація про явища дійсності, які не можуть бути пізнані чуттєвим шляхом, а виникають в результаті висновків дитини, розуміння нею внутрішнього змісту подій; повідомлення про причинно-наслідкові зв'язки між явищами дійсності, тлумачення значення поведінки людей, їх цілей і намірів, внутрішніх причин конфліктів.

Зміст свідчень малолітніх найчастіше складають:

- опис того, що відбувалося на очах дитини: сварки, бійки, вбивства та інші дії людей в гостроконфліктних ситуаціях;

- опис дій сексуального характеру, направлених на саму дитину або інших осіб, часто інших дітей;

- опис зовнішності людини з вказівкою на риси особи, вік, зріст, деталі одягу, колір, форму тощо;

- опис різних матеріальних об'єктів із вказівкою їх розмірів, форми, кольору, положення в просторі та ін.;

- опис почутих розмов з передачею їх змісту й емоційного забарвлення.

Значно рідше зміст свідчень дітей складають:

- опис і оцінка характерів, звичок, схильностей людей;

- опис взаємин між людьми до події, що становить зміст кримінальної справи;

- тлумачення причин конфліктів, сварок, тих або інших відносин між людьми;

- тлумачення намірів і спонук людей, мотивів їх вчинків.

У більшості випадків дітям доводиться надавати свідчення про знайомих їм людей і події, що відбувалися в більш-менш звичних, знайомих умовах (удома, у дворі, на вулиці та найближчих околицях). Відносно рідко свідчення дітей стосуються подій, учасниками яких є не відомі їм люди, але саме ці випадки є складними з погляду отримання й оцінки свідчень малолітніх.

Зміст, форма, якість, а тим самим і достовірність свідчень малолітніх та неповнолітніх залежать від психологічних можливостей і особливостей розвитку дитини. (Додаток. Особливості психофізіологічного розвитку дитини на різних вікових етапах). Стосовно малолітніх особливого значення набуває оцінка рівня їх

психічного розвитку.

У табл. наведено дані про деякі встановлені психологією особливості вищих психічних функцій, що мають важливе значення для формування свідчень дітей, істотні для правильного отримання та використання цього виду доказів.

Таблиця

Особливості вищих психічних функцій особистості малолітніх

Вищі психічні функції	Дошкільний вік 3–5 років	Дошкільний вік 5–7 років	Молодший шкільний вік 7–11 років
Сприйняття	Переважає ненавмисного сприйняття, його фрагментарність, маленька деталізація. Випадковий характер виділення об'єкта сприйняття із тла. Маленький обсяг сприйняття	Підвищення рівня свідомості сприйняття, здатності до цілеспрямованого спостереження в процесі діяльності. Розвиток здатності сприймати «на слух»	Свідомість сприйняття, значне підвищення здатності до цілеспрямованого спостереження, деталізованого сприйняття
Увага	Переважає мимовільної уваги, нестійкість уваги, легке відволікання. Невміння розподіляти увагу	Переважає мимовільної уваги, поява ознак довільної уваги. Підвищення стійкості. Слабо виражена здатність до розподілу	Значне підвищення здатності довільно націлювати увагу й утримувати її на визначених об'єктах
Пам'ять	Мимовільність запам'ятовування, його залежність від діяльності дитини, яскравості, незвичайності предметів, що запам'ятовуються. Образність, слабкий розвиток словесно-логічної пам'яті. Часті помилки в дізнанні	Розвиток елементів довільної пам'яті, словесно-логічного запам'ятовування, покращення пам'яті	Інтенсивний розвиток довільного запам'ятовування, активного зовнішнього відтворення. Підвищення ролі словесно-логічної пам'яті, подальший розвиток міцності запам'ятовування
Уява	Мимовільність, бідність, залежність від ситуації, що спостерігається. Безконтрольність, некерованість	Розвиток довільної уяви. Більша відповідність уявлень реальності	Поглиблення реалістичності уяви
Мова	Збільшення словникового запасу від 1000 слів до 1500–2000 слів. Перевага діалогічної мови. Ситуативність. Часте вживання слів у зміненому змісті. Відсутність логічного зв'язку між висловленнями	Розширення словника до 2000–3000 слів. Початок розвитку елементів монологічної мови при збереженні переважного значення діалогічної	Інтенсивний розвиток монологічної мови. Включення у словник спеціальних термінів
Мислення	Практичний, конкретний характер. Збереження елементів «ручного» мислення. Нездатність абстрагуватися від конкретної ситуації. Невміння встановлювати логічні зв'язки, планувати свої дії	Активне освоєння найпростіших життєвих понять. Збереження конкретності мислення. Розвиток здатності мислити про предмети, відсутні у полі зору. Перші ознаки логічного міркування. Недостатня здатність до узагальнення за істотними ознаками	Початок формування узагальнених наукових понять. Подальше оволодіння навичками логічного міркування. Інтенсивний розвиток здатності до узагальнення, порівняння, аналізу, синтезу. Розвиток здатності до виділення у предметах

			ГОЛОВНИХ ОЗНАК
--	--	--	----------------

Свідчення у кримінальних провадженнях – суто індивідуальна діяльність, тому слід підкреслити, що знання щодо загальних властивостей дітей можуть служити для слідчого тільки основою для первинного орієнтування у психологічних властивостях дітей, але не прямою вказівкою на те, як слід ставитися до свідчень тієї чи іншої конкретної дитини.

Експериментальні дані вказують, що вже у ранньому віці (до трьох років) діти майже в кожній ситуації орієнтовані на сприйняття людей і їх дій або об'єктів, які викликають підвищену увагу своєю яскравістю, незвичністю. Відносно рано на власному досвіді діти знайомляться з такими діями, як вдарити, штовхнути, битися, і навчаються помічати ці дії в поведінці навколишніх людей. Тому багато характерних для конфліктних ситуацій дій можуть бути сприйняті і надалі названі доказами навіть у віці до п'яти років. Опис досконалої дії – складніше для дитини завдання, нерідко діти замінюють опис показом. Зазвичай діти дошкільного віку виділяють в ситуації центральну дію, яка в їхній пам'яті мало пов'язується з іншими сприйнятими діями і їх послідовністю. Багато що в сприйнятті дитиною навколишнього світу залежить від її індивідуального досвіду, накопичених вражень, умов і зовнішньої обстановки життя дитини.

Слід також зауважити, що малолітні діти допускають грубі помилки в оцінці просторових властивостей предметів (їх величини, віддаленості) і особливо інтервалів у часі.

До моменту допиту дитини слідчий повинен мати у своєму розпорядженні основні відомості про її психологічні особливості. З цією метою рекомендується допитати принаймні батьків і вихователів (учителів), родичів, які спостерігали дитину в різних умовах.

Для психологічної характеристики малолітнього свідка (потерпілого) повинні бути отримані такі відомості:

- у яких умовах живе і виховується дитина (склад сім'ї, відносини між батьками, ставлення батьків до дитини, вживані до дитини заходи заохочення і покарання, реакція дитини на них, чи бувають в будинку гості і як вони поведуться у присутності дитини, з ким дитина проводить вільний час, чи відвідує дитячі установи);

- які рівень та особливості інтелектуального розвитку дошкільників – ступінь оволодіння мовою, чи вміє розповідати про те, що чула або бачила; чи легко вступає в спілкування з однолітками і дорослими; чи знає букви, чи вміє читати і писати; в яких межах володіє рахунком; чи легко запам'ятовує казки, вірші; які заняття проводяться в дитячому садку і як дитина виявляє себе в них, а якщо дитина не відвідує дитячий садок, – чи займаються з нею батьки, чи читають їй, яких практичних умінь навчають, чи легко дитина їх засвоює;

- чи наглядова дитина, наскільки вона кмітлива, чи точна в розповідях і чи любить їх доповнювати вигаданими подробицями; яким іграм віддає перевагу; відносно дітей молодшого шкільного віку, окрім названого, – як засвоює навчальний матеріал, яких труднощів зазнає в навчанні; чи адаптована до шкільного режиму, чи багато читає; про що вважає за краще читати, чим захоплюється; чи схильна до ручної праці, конструктивно-технічних занять;

– наскільки дитина інформована про певні сторони життя (залежно від змісту справи і мети передбачуваного допиту дитини);

– які основні риси характеру дитини (товариська вона або замкнута, соромлива, чи легко вступає в контакт із незнайомими людьми, полохлива чи смілива; метка чи схильна втручатися в незнайомі ситуації; активна чи пасивна; врівноважена чи легко збудлива; уперта чи поступлива; наскільки самолюбива і вразлива, чи часто плаче; скромна або любить бути в центрі уваги; чи здатна контролювати свою поведінку; чи часто свариться з однолітками і що є причиною сварок; яке місце займає в дитячому колективі; як до неї ставляться однолітки; чи має погані схильності або шкідливі звички і які саме;

– як дитина розвинена фізично; які захворювання перенесла, чи страждає хронічними захворюваннями; чи має дефекти органів чуття, в першу чергу зору і слуху (ці відомості можуть бути отримані від медичних працівників школи або дитячого саду);

– чи є у дитини дефекти мови (заїкання, погана вимова) або інші фізичні недоліки, яких вона соромиться, які теми розмови їй не приємні або можуть сильно схвилювати;

– в якому емоційному стані знаходилася дитина у момент сприйняття тих подій, що цікавлять правоохоронні органи (чи була, зокрема, налякана, схвильована і ін.); що робила в цей момент, брала сама участь у події чи могла тільки спостерігати її, чи була ця подія в центрі уваги дитини;

– чим займалася, як проводила час у період між подією, що сприймалася, і допитом (це важливо для встановлення можливості «нашарування» подальших вражень);

– чи розповідала дитина про події, про які її передбачається допитати, і якщо розповідала, то кому і що саме;

– чи обговорювали дорослі ці події у присутності дитини.

Допит малолітніх повинен проводитися в присутності і за участю законного представника, педагога або психолога, а за необхідності – лікаря (ч. 1 ст. 226 КПК). Дані для психологічної характеристики дитини може допомогти зібрати психолог, а також скласти психологічний портрет, допомогти вибрати питання для допиту. Багато питань можна винести на вирішення судово-психологічної експертизи.

Той, хто особливо уважно допитує, повинен стежити за тим, щоб питання не були навідними, не навіювали, оскільки відомо, що діти цього віку піддаються навіюванню. Слід за можливістю уникати питань, на які можна відповісти «так» чи «ні». Наприклад, якщо слідчого цікавить, чи входила певна людина в під'їзд будинку, замість того, щоб питати «Чи входив хто-небудь у під'їзд?», «Чи бачив ти, як N входив у під'їзд?», краще поставити питання «Що відбувалося в цей час біля під'їзду?», «Хто входив у під'їзд?» При такому формулюванні питань діалог стає змістовнішим.

Згідно з вимогами ч. 2 ст. 226 КПК України допит малолітньої або неповнолітньої особи не може продовжуватися без перерви понад одну годину, а загалом понад 2 години на день. Тривалість допиту не може бути єдиною для всіх дітей, вона визначається з урахуванням віку й індивідуальних особливостей

дитини. В більшості випадків продуктивно надавати свідчення діти 3–5 років можуть близько 15–20 хв.; діти 5–7 років – близько 20–25 хв.; діти 7–10 років – від 25 до 35 хв. Якщо за цей час слідчий не встиг з'ясувати питання, що цікавлять його, бажано зробити перерву (після двох періодів допиту продуктивність інтелекту дітей помітно знижується). Психологічна характеристика, описана вище, забезпечує й ефективність допиту неповнолітніх старшого віку.

Нижня вікова межа кримінальної відповідальності (14 років), якщо її зіставити з прийнятою в психології і педагогіці віковою періодизацією, приблизно відповідає завершальному етапу підліткового віку.

У пізнавальній діяльності підлітків продовжуються якісні зміни, що йдуть корінням у більш ранній віковий період, змінюється, зокрема, співвідношення між абстрактним, теоретичним і конкретно-образним мисленням. Та все ж головні ознаки поступального розвитку психіки дитини в підлітковому віці життя, що дозволяють виділяти цей період як особливий, якісно новий етап психічного розвитку, полягають у перебудові особистості в цілому. Відбувається інтенсивне формування у підлітка самосвідомості, його самооцінки. Підліток починає пильно вдивлятися у свій внутрішній світ, намагається усвідомити себе як член суспільства, прагне розібратися в своїх особистісних особливостях, оцінити в цілому свою поведінку. З розвитком самосвідомості і самооцінки пов'язане поглиблення розуміння підлітком соціального значення власних дій. Своєрідність самосвідомості і самооцінки підлітка виявляється в тому, що його уявлення про власну особистість формується все ще під впливом думки про неї оточуючих.

Принципово новою відмінною рисою підлітків можна вважати появу в них «відчуття дорослості», пристрасне бажання утвердити себе в незвичній, але дуже привабливій ролі дорослої людини. Парадоксальність переживання багатьма підлітками «відчуття дорослості» полягає в одночасному віддаленні від дорослих людей, наполегливих спробах захистити свій внутрішній світ від їх втручання і ще у багато в чому сліпому і некритичному копіюванні поведінки старших.

Збереження негативістських форм поведінки пов'язано з недостатньою здатністю підлітків до свідомої регуляції поведінки. Особливо важливо підкреслити, що прояви активного негативізму за механізмом виникнення і протікання близькі до неконтрольованих імпульсних дій і тому в окремих випадках практично некеровані.

Різко виражені патологічні особливості підліткового віку отримали назву підліткового комплексу, який включає: перепади настрою від веселості до смутку без достатніх причин; високу чутливість до оцінки сторонніми своєї зовнішності, здібностей, умінь у поєднанні із зайвою самовпевненістю і категоричними оцінками оточуючих; черствість може поєднуватися із сентиментальністю; сором'язливість – із розбещеністю; свідчення незалежності – з бажанням визнання і отримання схвалення з боку оточуючих; заперечення визнаних авторитетів, правил, ідеалів – з обожнюванням сумнівних кумирів і т. п., тобто цей підлітковий комплекс включає ряд полярних якостей, що виявляються поперемінно.

Під час допиту неповнолітніх (свідків, потерпілих, підозрюваних, обвинувачуваних) установлення необхідного психологічного контакту має велике значення. Комунікативні якості слідчого, його простота, доброзичливість,

справедливість, об'єктивність, товариськість – все це значною мірою визначає успіх допиту. Кругозір, ерудиція, широта інтересів слідчого, знання ним особливостей психології неповнолітніх здатні значно полегшити встановлення психологічного контакту під час допиту. Особливо продуманим і психологічно підготовленим повинен бути допит неповнолітніх підозрюваних і звинувачуваних. Слід зважати в таких випадках як на вікові психофізіологічні особливості допитуваних, так і на можливі їх соціально-психологічні відхилення, ті чи інші дефекти соціалізації. Так, для певної кількості неповнолітніх правопорушників характерні відставання в розумовому розвитку, надмірна емоційна збудливість і невміння стримувати свої емоційні прояви, наслідування осіб з антисоціальними поглядами і поведінкою, неправильне розуміння таких понять, як сміливість, товариськість, дорослість (ототожнення їх з грубістю, нестримністю, зухвалістю і ін.), податливість до негативних дій, брехливість. Природно, що всі ці особистісні особливості вимагають своєї оцінки і врахування при виборі необхідної тактики допиту.

З метою встановлення психологічного контакту, отримання правдивих свідчень важливо визначити мотиви, лінію поведінки неповнолітнього обвинувачуваного на слідстві. Аналіз слідчої і судової практики показує, що в переважній більшості випадків обвинувачувані підлітки починають давати правдиві свідчення часто на найперших допитах. У той же час неповнолітні нерідко дають помилкові свідчення, що часто пояснюється страхом перед співучасниками, неправильним розумінням товариськості, дружби. Тому слідчому важливо поступово, ненав'язливо усунути ці побоювання помсти, показати дійсний характер відносин, що існували між співучасниками, розкрити справжні поняття мужності, честі, дружби, товариськості. Брак соціального, життєвого досвіду неповнолітніх обвинувачуваних призводить до неправильної оцінки ними ситуації, в якій вони опинилися. Нерідко підлітки, яким висунуто підозру у вчиненні злочину, вважають (особливо під впливом дорослих учасників злочинної групи), що коли вони самі не зізнаються, то органи досудового розслідування не зможуть довести їх провину. У таких випадках буває дуже корисно розповісти неповнолітньому обвинувачуваному, зрозуміло, в допустимих межах, про широкі можливості застосування досягнень науки і техніки для розкриття і проведення кримінального провадження, навести деякі приклади зі слідчої практики.

Для психології підлітків характерне явище конформізму. Під конформізмом прийнято розуміти погоджування, згладжування відмінностей, розбіжностей, прагнення до одноманітності, однодумності. Під час допиту важливо використовувати вказане явище (наприклад, повідомляти особі, якій висунуто підозру у вчиненні злочину, про переважну більшість випадків надання правдивих свідчень неповнолітніми, про факти правильної поведінки на слідстві інших учасників злочинної групи). Буває корисно з цією метою організувати зустріч неповнолітнього з його батьками, товаришами, з тим, щоб їх колективна думка допомогла обвинувачуваному вибрати правильну лінію поведінки на допиті, слідстві.

Одноманітність ситуації допиту, його тривалість, довге очікування підлітком слідчого в коридорі – все це може понизити ефективність самого

допиту, викликати у підлітка реакцію негативізму (невмотивованого заперечення), протесту, опозиції. Щоб допит неповнолітнього був нетривалим, слідчому рекомендується заздалегідь сформулювати питання так, щоб вони охоплювали всі обставини справи, були конкретні, точні, короткі і доступні, зрозумілі підліткові. Попереднє планування допиту дозволяє скоротити час його проведення. У ряді тяжких випадків у складанні плану допиту і його проведенні доцільна участь практичного психолога.

Формулюючи питання підліткам-свідкам, необхідно дотримуватись певних вимог.

1. Питання повинно бути складено в тих виразах, які зрозумілі підліткові, а також відповідати рівню його психічного розвитку, життєвого досвіду, здобутої освіти.

2. Необхідно ставити конкретні питання, що стосуються якої-небудь однієї обставини, тобто питання, що не допускають двозначного тлумачення.

3. Слідчий повинен уникати питань, на які можлива передбачена відповідь.

4. Форма питання повинна спонукати активність, ініціативу, самостійну думку і не зумовлювати односкладової відповіді типу «так», «ні», «не може бути», «звичайно».

5. У питання не можна включати інформацію, яку неповнолітній може використовувати для відповіді.

6. Необхідно визначити чітку послідовність питань, щоб одне питання впливало з іншого, а весь допит мав чітку логічну структуру.

Починаючи роботу з підлітком, бажано з'ясувати особливості його взаємин з батьками, педагогами, характерологічні особливості, особливості міжособистісних контактів свідка, обвинувачуваного і потерпілого.

З неповнолітньою особою, якій висунуто підозру у вчиненні злочину, установити контакт зазвичай важче, ніж із дорослим. Це пов'язано зі страхом кримінального покарання, зацікавленістю в результаті справи, а також з індивідуальними, віковими і статевими особливостями підлітка. Уміння слідчого вступити в психологічний контакт у цьому випадку набуває особливого значення. На попередньому етапі допиту (бесіди) слідчий вибирає різні теми, ставить питання, що стосуються біографії підлітка, його інтересів, захоплень, тобто такі, що не мають значення для суті справи.

Це важливий етап допиту, на ньому виробляється загальна лінія поведінки, визначається тема бесіди, рівень напруженості, довірливості, встановлюється (чи ні) контакт. Слідчий повинен уміти визначати особливості психічного стану співбесідника. Важливою інформаційною ознакою в період психологічного контакту є аналіз міміки, жестів підслідного (невербальної поведінки).

У ранній юності людина особливо цінує самостійність, переконливість, довідність і логічність думок іншої людини. Логічність і чіткість поставлених питань сприймається підслідними позитивно.

У юнацькому віці підвищується адекватність самооцінки, хоча процес цей неоднозначний, оскільки самооцінка виконує дві різні функції: сприяє успішному виконанню діяльності і виступає як засіб психологічного захисту особистості. У цьому віці бажання мати позитивний образ «Я» нерідко спонукає юнаків

перебільшувати свої достоїнства і зменшувати недоліки.

Якщо самооцінка молодших дітей, як правило, залежить від оцінки батьків та інших дорослих, то в підлітковому і, особливо, в юнацькому віці поведінка значною мірою залежить від того, як старшокласник сам себе оцінює і поважає, тобто від рівня його самосвідомості. Зростання рефлексії, самоаналізу, підвищення інтересу до себе є типовими для ранньої юності.

Активно формується така важлива якість особистості, як самоповага, тобто узагальнена самооцінка, ступінь ухвалення або неприйняття себе як особистості. Висока самоповага означає, що людина не вважає себе гіршою або кращою за інших, але позитивно відзивається про себе. Низька самоповага, навпаки, означає постійну незадоволеність, презирство до себе, невіру у власні сили. На формування самоповаги впливають багато чинників, що діють вже в ранньому дитинстві, – ставлення батьків, становище серед однолітків та ін.

В юності у зв'язку зі зміною колишньої системи цінностей і новим усвідомленням своїх особистих якостей уявлення про власну особистість піддається перегляду. Юнаки нерідко схильні висувати завищені, нереалістичні домагання, переоцінювати свої здібності, становище, займане ними в групі однолітків. Ця безпідставна самовпевненість часто дратує дорослих, викликає численні конфлікти і розчарування. У процесі допиту й інших слідчих дій надмірно самовпевнені свідки або потерпілі вимагають індивідуального підходу до себе. Перед слідчим стоїть завдання з'ясувати, що лежить в основі цієї безпідставної самовпевненості і максималізму (найчастіше це неадекватно завищена самооцінка, егоцентризм, бажання звернути на себе увагу).

Протягом останнього десятиліття проводилися наукові дослідження на тему дітей учасників кримінального провадження (свідків, потерпілих, підозрюваних, обвинувачуваних), надійності і достовірності їхніх свідчень. Їх результати зводяться до такого висновку: діти можуть буди дуже надійними свідками, але за однієї умови – дитину потрібно опитувати дуже професійно і з дружнім до дитини ставленням.

Отже, питання не в тому, може чи ні дитина стати надійним свідком, а в тому, що потрібно для того, щоб отримати докладне і надійне твердження і водночас не допустити вторинного травмування дитини.

3.1. Використання методики «зелена кімната» та технік опитування в роботі з різними категоріями дітей надає можливості проведення такої роботи по отриманню надійних свідчень.

«Зелена кімната» – це спеціально організована система заходів, що має на меті забезпечити законність, гуманність та ефективність кожного рішення щодо дитини, яка потрапила у конфлікт із законом чи перебуває у контакті із законом. «Зелена кімната» призначена для роботи з дітьми, які постраждали внаслідок злочину чи стали свідками сексуального насильства або експлуатації, інших злочинів, або такими, які підозрюються в скоєнні злочинів, за допомогою спеціальних методик, дружніх до дитини.

Організація роботи здійснюється на основі індивідуального підходу до кожної дитини з урахуванням її вікових та психологічних особливостей.

«Зелена кімната» допомагає дітям відчувати домашню атмосферу, сприяє

довірливому спілкуванню з дорослими.

Система роботи в «зелених кімнатах» враховує вікові та психологічні особливості як тих дітей, котрі перебувають у конфлікті (скоїли правопорушення або злочини), так і тих, що є в контакті із законом (стали жертвами або свідками злочину чи правопорушення). Для цих дітей необхідні особливі, порівняно із дорослими, юридичні процедури, соціальний супровід, психологічна допомога та реабілітаційні послуги.

Саме такі процедури мають здійснюватися в спеціально обладнаних приміщеннях. Врахування потреб вищезазначених груп дітей є свідченням гуманності держави, виявом її соціального та правового характеру, спрямованості на допомогу та врахування потреб та інтересів кожної дитини.

Обладнання кімнат, призначених спеціально для проведення опитувань дітей, відповідає положенням міжнародних та регіональних стандартів з питань правосуддя, дружнього до дитини, зокрема у справах, пов'язаних із участю дітей – жертв та свідків злочинів.

Подібні кімнати для опитування дітей, які постраждали від сексуального насильства чи стали свідками таких злочинів, незалежно від назви, використовуються в різних країнах: Польщі, Сполучених Штатах Америки, Естонії, Болгарії та ін.

У приміщенні домашня атмосфера – м'які меблі, іграшки та книги для різних вікових груп, дошка для малювання. Тут є всі речі, необхідні для опитування дитини, в тому числі анатомічні ляльки, малюнки. За законодавством Естонії, у допиті дітей до 14 років завжди беруть участь працівники служби допомоги жертвам.

Загалом, стандарти облаштування таких кімнат у світі не встановлюють обмежень щодо їх приналежності й розташування, лише рекомендують облаштовувати їх при інституціях, які мають право і можливості для адміністрування подібного закладу.

Основною вимогою до такого приміщення є наявність зручної кімнати, яка забезпечує дитині почуття безпеки та конфіденційності й відповідає потребам дітей почуватися у фізичній та психологічній безпеці під час опитування. Зокрема, приміщення повинно забезпечувати можливість опитування дитини лише одним фахівцем (наприклад, суддею, чи слідчим), тоді як всі інші зацікавлені особи (адвокати обвинувачуваного, прокурор тощо) можуть спостерігати за проведенням інтерв'ю з іншого приміщення та спілкуватися з інтерв'юєром через систему зв'язку.

Експерти також рекомендують передбачити можливість для дитини, потерпілої від злочину, очікувати на опитування в безпечному та дружньому до дитини приміщенні, окремо від обвинувачуваного.

Приміщення повинно мати належну звукоізоляцію, відповідати потребам дітей різного віку, бути пофарбованим у м'які, пастельні кольори та обладнаним методичними та іншими матеріалами (іграшки, кольорові олівці, анатомічні ляльки тощо), які допоможуть отримати від дитини необхідну інформацію.

Основна мета та підстави для створення і функціонування «зеленої кімнати» для дітей полягають у соціальному та правовому захисті дітей і виявленні та

документуванні злочинної діяльності, спрямованої на дітей чи за участю дітей. «Зелена кімната» може також використовуватися для проведення заходів щодо психологічної профілактики та корекції відхилень у поведінці дітей, виявлення та усунення причин і умов, що сприяють учиненню дітьми злочинів і правопорушень.

Основна мета проведення опитування в такій кімнаті – запобігання повторній травматизації психіки дитини в процесі опитування як завдяки спеціальним методикам та психологічно комфортній атмосфері, так і завдяки технічному оснащенню, яке дозволяє коректно вести відеозапис допиту та в подальшому використовувати цей відеозапис для ведення слідства без проведення повторних допитів.

Організація роботи здійснюється на основі індивідуального підходу до кожної дитини з урахуванням її віку та ступеня розвитку. Якщо інспектор ювенальної превенції помітить, що підліток потребує додаткової допомоги, то запрошується відповідний фахівець – психолог або педагог. У разі виявлення факторів, які негативно впливають на поведінку дитини, фахівцями вносяться пропозиції щодо їх усунення та рекомендації стосовно проведення подальшої профілактичної чи психологічної роботи.

Основними завданнями «зелених кімнат» є:

- збір доказового матеріалу про злочин чи правопорушення, в яких дитина стала жертвою чи свідком злочину або правопорушником;
- робота з адаптації дитини після скоєння над нею насильства; поновлення психоемоційного статусу дитини, яка перебуває в стресовому стані внаслідок конфліктної, аварійної чи іншої екстремальної ситуації;
- блокування гострих стресових реакцій у дитини;
- попередження психоемоційного навантаження у дитини, пом'якшення впливу психотравмуючих ситуацій та психофізичних навантажень;
- усунення фізичного дискомфорту та емоційної напруги, нормалізація процесу життєдіяльності;
- короткотермінова чи довготермінова психокорекція;
- психологічна допомога особам, схильним до різних видів залежностей;
- психологічні консультації з рекорегування взаємовідносин в родині, навчальних закладах, у дитячому колективі;
- попередження, профілактика, корекція негативних наслідків відхилення в поведінці та психологічної деформації дітей, схильних до скоєння правопорушень і злочинів;
- допомога дитині зрозуміти й усвідомити причини її поганого пристосування до реальності, і надання допомоги в адаптації та побудові більш реалістичної комунікації.

Категорії дітей, з якими працюють у «зелених кімнатах»:

- 1) діти, що потрапили в кризову ситуацію;
- 2) діти, які стали жертвою насильства: фізичного, сексуального, психологічного, економічного;
- 3) діти, які постраждали від торгівлі людьми;

- 4) діти, які стали жертвою чи свідком злочину;
  - 5) діти з відхиленням в поведінці;
  - 6) діти, які вчинили злочин чи правопорушення;
  - 7) діти з неблагополучних родин;
  - 8) бездоглядні діти; діти без постійного місця проживання; діти, які займаються жебрацтвом або бродяжництвом;
  - 9) діти, що перебувають на обліках кримінальної міліції у справах дітей (звільнені з місць позбавлення волі; які повернулись із загальноосвітніх шкіл та професійних училищ соціальної реабілітації; засуджені до покарання, не пов'язаного з позбавленням волі; обвинувачені у вчиненні злочинів і не взяті під варту в період досудового слідства; що вчинили суспільнонебезпечні діяння до досягнення віку, з якого настає кримінальна відповідальність; звільнені від покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру);
  - 10) діти, які систематично покидають навчально-виховні заклади; діти, віком до 18 років, які систематично залишають сім'ю, а також діти, покинуті батьками та опікунами;
  - 11) діти, які систематично вживають спиртні напої або практикують немедичне вживання наркотичних засобів;
  - 12) діти, котрі скоїли правопорушення, за яке настає адміністративна відповідальність, до досягнення віку, з якого настає адміністративна відповідальність, у випадках, коли їх особа не встановлена чи якщо вони не мають місця проживання чи перебування.
- У «зелених кімнатах» не можуть знаходитись діти:
- у стані алкогольного, наркотичного та іншого сп'яніння;
  - психічно хворі із вираженими симптомами захворювання.

3.2. Особливості проведення опитування дитини, яка потрапила у конфлікт із законом чи перебуває у контакті із законом.

1. Попередня фаза. Ця фаза охоплює дії, які передують контакту з дитиною. Вона полягає в зборі інформації щодо малолітньої особи – його пізнавального, соціального та емоційного розвитку, а також щодо його найближчого оточення і сім'ї. Знання сильних і слабких сторін дитини сприятимуть встановлення з ним правильного контакту, дозволять уникнути недоречних і небезпечних запитань (наприклад, про школу, якщо у дитини проблеми з навчанням). Варто дізнатися від опікуна дитини, в якій вона зараз формі, чи вона була підготовлена до опитування, чи знає мету запланованої процесуальної дії, і з яким настроєм до неї приступатиме.

Під час попередньої фази слід остаточно визначити, хто братиме участь в опитуванні, і хто виконуватиме в ньому провідну роль. Варто також перевірити, чи кімната відповідним чином підготовлена, а у випадку користування відеоапаратурою – подбати про перевірку її справності.

Важливо також якнайточніше розпланувати найважливіші теми, на які необхідно поговорити з дитиною. Перш ніж розпочати опитування дитини, визначте, яку інформацію ви хочете від неї отримати, які питання можуть бути вирішені за її участі.

2. Вступна фаза. Під час цієї фази відбувається безпосереднє знайомство з дитиною, пояснення їй мети зустрічі та ролі осіб, які проводять опитування, а також встановлення контакту з нею.

З самого початку використовуйте ім'я дитини. До підлітків звертайтеся на ім'я і не використовуйте форми, передбаченої для дорослої особи, – вона є неприродною для малолітніх і може викликати збентеження. Слід у зрозумілій і доступній для дитини формі представитись, сказати, ким є особа, яка веде опитування, і в чому полягає її робота. Дітям дошкільного та молодшого шкільного віку можна, наприклад, сказати: “Я – слідчий/прокурор. Я розмовляю з різними дітьми і стараюсь, щоб вони були в безпеці”.

Можна також запитати дитину, чи вона знає, ким є особа, що веде опитування, і якою є мета розмови. Це дозволить зорієнтувати дитину щодо ситуації та дізнатися, чи налаштована вона на співпрацю. Наприклад: “Мене звати ... Ти знаєш, хто я такий? Ти знаєш, у чому полягає моя робота? Ти знаєш, чому ти сьогодні сюди прийшла/прийшов? Ти знаєш, про що я говорю з дітьми?”

Працюючи зі старшими дітьми, слід представитися їм та розповісти про свою роль зрозумілими для них словами. Діти повинні зрозуміти мету опитування та очікування стосовно них. Варто заохочувати неповнолітніх до запитань на вищезгадані теми, а потім надати якнайповніші відповіді на них. Це сприяє побудові готовності до співпраці.

Розмову з дитиною – незалежно від її віку – слід починати з нейтральних, безпечних для неї тем, пам'ятаючи при цьому, що вступна фаза не може тривати занадто довго.

Молодших дітей можна, наприклад, запитати про улюблену гру, про улюблену телепрограму, улюблені страви. Якщо предметом справи є проблеми, пов'язані з функціонуванням сім'ї, то під час вступної фази слід уникати тем, з нею пов'язаних. Якщо відомо, що у дитини є проблеми у відносинах із ровесниками, то тема ровесників також не повинна згадуватися на цьому етапі.

Розмова на нейтральні теми служить не лише встановленню контакту з дитиною. Її метою є також попереднє з'ясування можливостей дитини у сфері вербалізації сприйнятих вражень, а також зниження її емоційного напруження, пов'язаного з ситуацією опитування. Вона дозволяє також – при аналізі матеріалу – здійснити порівняння способу викладу дитиною безпечної та обтяжливої для нього інформації, пов'язаної з предметом справи.

Під час вступної фази необхідно встановити, чи дитина в змозі відрізнити правду від обману та ознайомити її з обов'язком говорити правду.

Постарайтесь, щоб привітання дитини було дружнім, від цього у значній мірі залежить встановлення контакту, який сприятиме відкритості розповіді.

Можна просто запитати дитину, що означає говорити правду, а що означає обманювати, а також що може трапитися, якщо хтось обманює. У випадку маленької дитини, якщо з'являється підозра, що у неї є труднощі з визначенням правди і обману, можна сказати кілька правдивих і неправдивих речень, за кожним разом питаючи дитину, чи речення є правдою, чи обманом. Наприклад, якщо дитина раніше проявила знання кольорів і вдягнена в жовту блузку, можна спробувати оцінити її уміння розпізнавати обман, питаючи: “Якщо я скажу, що

твоя блузка є зеленою, то це правда, чи обман?”

У роботі з дошкільнятами допустимим способом визначення вміння дитини розрізняти правду і брехню, а також повідомлення їй про обов’язок говорити правду, є техніка, що використовує малюнок.

Опитуючи маленьких дітей, можна залишити малюнок перед їхніми очима і за потреби нагадувати про обов’язок говорити правду. Для запам’ятовування дитиною обов’язку говорити правду можна попросити її розмалювати на таблиці фігуру дитини, що каже правду. Варто також нагадати дитині, що коли вона не знатиме відповіді, не слід її вигадувати, а признатися у своєму незнанні.

Старшим дітям треба чітко передати інформацію про обов’язок свідків говорити правду і про наслідки цілеспрямованої передачі в ході опитування інформації, що не відповідає дійсності. Слід їм сказати, що їхня розповідь під час опитування є дуже важливою, і що від змісту показань залежатимуть рішення суду.

Необхідно також сказати дитині, що вона не несе відповідальності за неправильну поведінку дорослих. Звільнення маленького свідка від тягара почуття провини і співвідповідальності (особливо у справах, пов’язаних із сексуальним насильством) є дуже важливим для отримання від нього достовірної, спонтанної розповіді про події.

Часто у справах, пов’язаних із сім’єю та опікою, а також із сексуальною експлуатацією, дитина є єдиним свідком подій, і від її показань залежать рішення судів.

Досвід показує, що діти після встановлення контакту з особою, яка веде опитування, і розмови, яка правильно ведеться під час вступної фази, рідко користуються правом на відмову в дачі показань.

Діти шкільного віку часом питають, хто матиме доступ до протоколу або касети з записом допиту. Їм потрібно дати на цю тему зрозумілу відповідь, яка відповідає дійсності.

Під час вступної фази при обговоренні не пов’язаних з обставинами справи тем варто встановити, чи дитина має схильність до стереотипних відповідей згідно з певним взірцем. У дітей часом спостерігається тенденція до ствердних відповідей, якщо питання ставить доросла, тобто авторитетна, особа або до відповідей, які відповідають суспільним очікуванням. Таким чином вони хочуть догодити своєму співрозмовнику. Буває також, що після першої заперечної відповіді дошкільня дає на всі наступні питання, незалежно від їх змісту, таку саму заперечну відповідь. Це може бути пов’язано з використанням взірця відповіді або дитячою впертістю.

На вступному етапі необхідно спробувати з’ясувати, якою інформацією щодо обставин справи володіє дитина. Якщо вона була свідком автокатастрофи, рекомендується запитати її про речі, пов’язані з цією темою, – чи розуміється на автомобілях, чи розрізняє їх марки, чи знає дорожні знаки тощо. Якщо ми будемо питати дитину про колір автомобіля, то раніше ми повинні знати, чи розрізняє вона кольори і чи правильно їх називає.

Якщо допитується дитина дошкільного віку, яка, як припускається, була жертвою педофіла, необхідними будуть питання про назви частин тіла, статевих

органів, знання анатомічних відмінностей між особами різної статі, відмінностей у будові тіла, які залежать від віку тощо.

Питання про відомості, пов'язані з обставинами справи, можуть бути вступом до наступного етапу опитування – фази вільного викладу подій.

Від початку контакту з малолітньою чи неповнолітньою особою необхідно пам'ятати про необхідність побудови правильних відносин з нею, пристосування мови до її рівня розвитку і створення безпечної для неї атмосфери

При проведенні опитування дитини необхідно дотримуватись таких правил:

- якнайчастіше звертайтеся до дитини на ім'я;
  - постарайтеся створити безпечну атмосферу, виражаючи своє добре ставлення до дитини;
  - говоріть повільно, чітко, спокійним голосом;
  - використовуйте просту, зрозумілу для дитини мову;
  - часто виражайте свою зацікавленість дитиною жестом (хитанням головою) або інтонацією;
  - переконайте дитину, що вона є партнером у розмові, скажіть, що те, що вона розповідає, є важливим;
  - підтримуйте відповідний зоровий контакт, без надмірного, безперервного спостереження за дитиною;
  - переривайте розповідь дитини лише тоді, коли це вкрай необхідно;
  - перепитайте дитину, якщо не зрозумієте її висловлювань;
  - якщо дитина довгий час не відповідає на запитання, спробуйте сформулювати його інакше;
  - гідно оцініть зусилля дитини, яка дає показання, але не хваліть за конкретні відповіді, не обіцяйте винагороди;
  - скажіть дитині, якщо виникне така потреба, що ви усвідомлюєте, що дитина відчуває занепокоєння, і підкресліть небезпідставність її почуття;
  - коли ви намагаєтеся, щоб дитина розповідала про себе, покажіть готовність відкрити частину свого приватного життя, щоб стати для малолітнього свідка чи потерпілого більш реальною, ближчою людиною (наприклад, запитуючи про тварин, скажіть, яку ви мали тваринку у своєму дитинстві або яка є у вас тепер).
- Слід уникати таких помилок:
- не порушуйте фізичного простору дитини, залишайтеся на безпечній для неї відстані;
  - не підганяйте дитину, давайте їй час на те, щоб обдумати свої відповіді;
  - не оцінюйте дитину та її висловлювання;
  - не реагуйте здивуванням на висловлювання дитини, навіть якщо вони вас шокують;
  - не коментуйте описуваних дитиною ситуацій згідно з уявленнями дорослих (наприклад, Це було небезпечно для тебе..., Це, мабуть, було для тебе жахливим);
  - не змушуйте дитину до відповіді, говорячи, що вона повинна щось знати або пам'ятати;
  - не давайте дитині обіцянок, яких ви не зможете виконати;

- не питаєте у скривдженої дитини, чи злочинець повинен бути покараний і яким чином;
- не оцінюєте близьких дитині осіб;
- не впадаєте в паніку, якщо дитина виражає свої негативні емоції, наприклад, плаче, скажіть, що розумієте її реакцію;
- не кажіть дитині «не плач», «не нервуй».

3. Фаза вільної розповіді. На цій фазі дитина має розповідати про хід подій вільно, у своєму темпі, згідно з послідовністю згадуваного змісту. Вільна розповідь дитини дозволяє пізнати її світ та автентичні враження. Цей етап показує, які елементи подій викликали емоції, були для дитини важливими, вартими того, щоб їх помітити та запам'ятати. Ця фаза є порівняно безпечною для оскільки не викликає напруження, пов'язаного з необхідністю відповіді на питання, та дозволяє розкрити той зміст, який не обтяжений надмірними емоціями.

Ця фаза дає відповідний напрямок запитанням, які ставитимуться під час наступної фази опитування. Важливо ініціювати вільну розповідь таким чином, щоб дитина знала, чого ми від неї очікуємо: “Розкажи мені про те, що трапилося. Я знаю, що це важко зробити. Розкажи все від початку. Скажи про все, що пам'ятаєш, усе є важливим”. Дитину, яка розповідає про подію або низку обставин у формі вільного викладу подій, не слід перебивати, навіть якщо вона відхиляється від суті справи чи вводить розгалужені побічні лінії. Не слід також виправляти її, уточнювати її висловлювання або їх коригувати, порівнювати з інформацією, яка відома з інших джерел. Це може обмежити свободу подальшого викладу подій, заважати ходові думок або змінити порядок окремих згадуваних елементів.

Бажано забезпечити дитині можливість представлення її версії подій, у вибраному нею темпі й порядку.

Дитина, особливо дошкільного віку, часто має труднощі з тим, щоб почати вільну розповідь. Так буває навіть тоді, коли вона емоційно позитивно налаштована на контакт і розмову. Слід її до цього заохотити і спробувати полегшити початок розповіді допоміжними запитаннями. Можна, наприклад, запитати дитину про вигляд місця події і лише після цього – про те, що у цьому місці сталося. Питаючи про місце події, варто спробувати викликати у спогадах дитини сліди пам'яті, пов'язані з різними чуттєвими враженнями, наприклад, питаючи про кольори, запахи, звуки.

Сліди пам'яті складаються з багатьох елементів, які накладаються один на одного та закодовуються різними чуттями. За допомогою слідів пам'яті різних чуттів можна довести до повного відтворення подій, що сталися. Досвід показує, що спогад про місце полегшує відтворення ходу події шляхом запуску в рух спогадів і водночас дозволяє подолати невпевненість, типову для початкової фази розповіді.

Буває так, що дитина під час вільного викладу подій перериває свою розповідь. Необхідно дати їй час подумати. Якщо перерва триває занадто довго і здається, що свідок не зможе повернутися до перерваної розповіді, особа, яка веде опитування, має заохотити її до продовження. Наприклад: “Що трапилося

пізніше? Якщо такого типу запитання є недостатнім, можна перед ним повторити останні слова дитини: Ти говорила, що чужий чоловік зайшов у кімнату. А що було пізніше?”

Під час вільного викладу подій важливо спостерігати за невербальними реакціями дитини – звертати увагу на те, про що вона розповідає вільніше, а на що реагує уповільненням, напруженням, тривогою.

Крім того, слід звернути увагу на слова, ключові вирази, що стосуються даної справи, які використовує малолітня або неповнолітня особа. Це дозволить вживати їх або уточнити їх значення у подальшому спілкуванні з дитиною.

У випадку дітей дошкільного віку або старших дітей із затримкою у розвитку на цій фазі опитування можна використати папір і олівці. Вони можуть полегшити дитині надання інформації, яку важко передати словами.

Дитина дошкільного віку в змозі описати подію дуже коротко і хаотично, може мати труднощі з хронологічним упорядкуванням окремих її елементів і не помічати причинно-наслідкових залежностей.

4. Фаза детальних запитань. Метою особи, що проводить опитування, на цьому етапі є доповнення викладу подій, здійсненого дитиною під час фази вільної розповіді, та їх впорядкування для з'ясування обставин справи.

Варто подбати про те, щоб перехід до наступної фази опитування відбувся плавно, природно і не викликав занепокоєння дитини, пов'язаного з тим, що вона може не впоратися з відповідями. Цей етап опитування повинен мати таку форму розмови, яка підбирається з урахуванням розвитку дитини.

Не слід говорити дитині, що вона про щось забула у своїй розповіді або надала непослідовну інформацію, що суперечить іншим доказам. Такого типу висновки може пригнічувати допитуваного й гальмувати спонтанність відповідей або їх викривляти.

Замість цього варто сказати, що особа, яка веде опитування, хотіла б дізнатися більше про подію, що вона чогось не зрозуміла у спонтанній розповіді дитини або на щось не звернула достатньої уваги і тому ставитиме додаткові запитання. Можна, наприклад, сказати дитині: “Мене там не було, лише ти знаєш, що тоді сталося”. Можна ставити запитання з метою доповнення, пояснення, перевірки сказаного. Формулюючи їх, необхідно керуватися кількома правилами:

1. Застосування відкритих запитань. Діти надають обмежену кількість інформації в ході спонтанних розповідей. Часто це інформація несуттєва для даної справи. Відкриті запитання збільшують імовірність отримання важливої та водночас правдивої інформації. Відкриті запитання допомагають дитині пригадати більшу кількість подробиць події або низки подій. Якщо, відповідаючи на якесь запитання на цьому етапі опитування, дитина додатково розповість про іншу ситуацію, важливу для даної справи (наприклад, вкаже іншу особу, яка вчинила по відношенню до неї сексуальне насильство, або ще одну форму сексуальної кривди), допитувач повинен «повернутися на крок назад» і вислухати вільну розповідь дитини щодо нових обставин справи.

Відкриті запитання не надають розповіді якогось конкретного напрямку. Правильно поставлене відкрите запитання дозволяє дитині дати вільну від впливу відповідь, яка формулюватиметься на підставі власних слідів пам'яті.

На початку фази детальних запитань рекомендуються такі відкриті питання: “Що ти ще пам’ятаєш на тему події..? Що ще сталося...?”

При цьому слід нагадати дитині, що якщо вона не в змозі відповісти на поставлене таким чином питання, вона повинна сказати „не знаю” або „не пам’ятаю”.

Це дозволить отримати більш достовірні відповіді. До закритих запитань звертайтеся тоді, коли відкриті запитання виявляються неефективними, а до відкритих запитань спробуйте повернутися згодом

Слід докласти зусиль, щоб інформацію, яка стосується подробиць, також здобувати за допомогою відкритих запитань. Приклади рекомендованих відкритих запитань, які деталізують вільну розповідь: “Яки ти опинився в лісі? Чи хтось іще був із тобою у квартирі? Хто був з тобою у квартирі? Що Х мав на собі, коли він зайшов до кімнати?”

Детальні запитання можуть полегшувати дітям згадування додаткової інформації, але якщо вони мають навідний характер, то перекручують виклад дитиною подій. Це стосується, зокрема, малолітніх віком до 7 років.

Отже, замість питати: “Машина була червоною чи жовтою?, поставте питання Якого кольору була машина?; замість Чи Х мав у руці ніж?”, запитайте: Що Х мав у руці?; замість Чи Z був знервований?, запитайте: “Як вів себе Z?; замість Чи Y був роздязнений?, запитайте Що Y мав на собі?” тощо.

Те, чи дитина піддається навіюванню, що міститься в запитанні, не залежить, лише від віку дитини, але також від її індивідуальних особливостей, зокрема почуття захищеності та доброго ставлення близьких людей, впевненості у собі й самооцінки. Пам’ятаючи про це, допитувач повинен створювати умови, що сприяють подоланню невпевненості, недовіри, занепокоєння дитини.

Скажіть дитині, що ви усвідомлюєте її занепокоєння й підкресліть, що це природно в такій ситуації. Притримайте найбільш небезпечні запитання до наступної фази опитування. Якщо дитина проявляє занадто високий рівень страху, на деякий час відмовтеся від небезпечної теми та поверніться до неї пізніше, коли дитина дещо заспокоїться

Результати досліджень і досвід практиків показують, що молодші діти найлегше дають собі раду з відкритими запитаннями, які починаються зі слів «хто», «що», «де». Таким чином сформульовані запитання не містять у собі підказки відповіді й уможливають спонтанну відповідь. Тому не слід питати малолітнього: “Чи він тебе вдарив?, а Що Х тобі зробив паском?”, а замість “Чи Х зайшов у кімнату?” питати: “Хто зайшов у кімнату?”, замість: “Чи Х вдарив тебе в кухні?”, питати: “Де ти був, коли Х тебе вдарив?”

Питання, які починаються зі слів «коли», викликають трохи більше труднощів, особливо у дітей віком до 5 років.

Запитання, які починаються зі слів «чому», безумовно, є найважчими. Відповіді на них зазвичай вимагають здатності причинно-наслідкового мислення та вміння об’єктивного сприйняття світу, розуміння мотивів поведінки інших людей, розвинутих мовних вмінь, а всі ці функції формуються після дошкільного періоду.

Питання, які починаються зі слова «чому», можуть також сприйматися

свідком як критичні, викликати почуття вини, пробуджувати захисні реакції з огляду на схильність до виправдання своєї поведінки. Отже, замість питати дитину Чому ти злякався?, можна запитати Що тебе налякало? Уникайте запитань типу “Чому?”

Якщо особа, яка проводить опитування, ставить запитання дитині, очікуючи від неї короткої заперечної або стверджувальної відповіді, після її отримання варто попросити дитину, щоб вона спробувала пояснити її ширше (“Я не зовсім розумію? Розкажи мені про це трохи більше. Чому ти так думаєш?”).

Варто звернути увагу на те, щоб на етапі детальних запитань спочатку зосереджуватися на інформації, яку надає дитина, і лише згодом – на даних, отриманих з інших джерел. Наприклад, не слід говорити: “Твоя мама говорила мені, що дядя К. зробив тобі негарні фотографії”. Замість цього рекомендується сказати: “Розкажи мені про фотографії”. Формулюючи дитині запитання, ніколи не посилайтесь на інформацію, отриману з інших джерел.

2. Уникання запитань, які можуть викликати почуття провини, відповідальності дитини за події або їх перебіг, а також оцінки дитини та її поведінки. Вони, безперечно, блокують спонтанність розповіді опитуваного та можуть призвести до надання ним інформації, яка відповідає очікуванням співрозмовника, а у випадку малолітніх шкільного віку – до того, що вони керуватимуться також суспільними очікуваннями. Це може також спричинити повторне травмування дитини.

Наполегливо не рекомендується питати дітей, які стали потерпілими від злочинів, про те, чому вони не захищалися від злочинця такими способами, які є очевидними й ефективними для дорослих. Неприпустимими є запитання типу: “Чому ти не пробувала втікати? Чому ти не кричав? Чому ти дозволила йому торкатися інтимних місць? Чому ти вдягаєшся у такі короткі сукні?”

Намагаючись зрозуміти поведінку дитини, що потерпіла від злочину, можна поставити їй менш обтяжливі запитання, наприклад: “Як ти думаєш, що сталося б, якби ти тоді почала кричати?”

3. Побудова запитань і процес їх задавання необхідно здійснювати з урахуванням розвитку дитини. На практиці часто важко реалізувати такий принцип, оскільки він вимагає збору певної інформації та її впорядкування.

Загальні рекомендації на цій стадії опитування:

- Звертайтеся до дитини спокійним тоном, уникаючи емоцій, незалежно від змісту питання.

- Говоріть повільно.

- Спостерігайте за тим, чи дитина вас розуміє.

- Починайте з легших, необтяжливих питань, поступово підвищуючи їх складність.

- Звертайте увагу на те, щоб одне питання містило в собі лише одну тему, яка вимагає пояснення.

- Дайте дитині час замислитися над відповіддю.

- Використовуйте прості граматичні конструкції.

- Ставте короткі питання, максимально на два-три слова довші за речення, які вживає дитина.

- Використовуйте в питаннях активний стан дієслова, уникайте пасивного стану.
- Використовуйте власні назви та імена, уникайте займенників.
- Використовуйте просту термінологію, з дошкільнятами вживайте двотрискладові поняття (наприклад, замість «продемонструй», скажіть «покажи»).
- З'ясуйте з дитиною значення використовуваних нею виразів.
- У питаннях використовуйте вирази, які вживала дитина раніше під час опитування або під час вступної фази, навіть якщо вони дивні або вульгарні.
- Перед тим як поставити дитині запитання, яке вимагає особливих знань, переконайтеся, чи ці знання є достатніми для того, щоб дати відповідь (наприклад, перед запитанням про колір переконайтеся, що дитина розрізняє кольори і знає їхні назви).

Небажана поведінка:

- Не перескакуйте з теми на тему.
- Не ставте одночасно більше одного запитання.
- Уникайте жестикуляції та інтенсивної міміки.
- Не вживайте заперечень.
- Уникайте незрозумілих багатозначних виразів (наприклад, «ці речі», «така поведінка»).
- Уникайте абстрактних, узагальнюючих термінів та назв на користь більш конкретних виразів (наприклад, замість «тварина або зброя» скажіть «собака або пістолет»).
- Уникайте виразів, які змінюють своє значення залежно від місця й часу (наприклад, «тут», «там», «раніше», «пізніше»).
- Працюючи з маленькими дітьми, уникайте термінів, які описують співвідношення (наприклад, «більше», «менше», «швидше»). Не забудьте наприкінці запитати дитину, чи хоче вона ще щось сказати.

5. Заключна фаза. Під час заключної фази опитування у дітей, як правило, спостерігається певне розслаблення. Однак буває так, що дитина після дачі показань є нервовою, неспокійною з огляду на наслідки своїх висловлювань, їхню оцінку та свою роль у наступних стадіях провадження у кримінальній справі. Слід дати їй час заспокоїтися, показати, що її емоції є зрозумілими, похвалити за зусилля, навіть якщо її показання не містили суттєвої для даної справи інформації.

Рекомендується запитати дитину, як вона себе почуває після допиту та чи є у неї якісь побоювання. Після цього варто здійснити спробу їх з'ясувати. Якщо передбачається участь допитуваного в наступних процесуальних діях, слід його про це попередити і пояснити, якою буде їх мета.

Не хваліть дитину за зміст її висловлювань, але подякуйте за зусилля при дачі показань; покажіть ваше розуміння, що це було важко робити. Постарайтесь розвіяти її побоювання та помилкові переконання. Скажіть, що відбуватиметься після бесіди старшим дітям поясніть, коли і з якою метою може бути необхідною повторна зустріч, якими будуть наступні кроки в ході досудового слідства або судового розгляду справи

Наприкінці слід поговорити з дитиною на нейтральні, емоційно необтяжливі теми. Можна, наприклад, запитати про плани на канікули або вихідні. Це

сприятиме зниженню напруги дитини.

Заклучна фаза є важливою для захисту психіки дитини.